

Сабина Беляева

Цар Траян има кози уши

Нека читателят не се предоверява на заглавието — то може да го подведе. Защото в нашето документално-критическо повествование ще става дума не за царя, комуто порасли кози уши, а за конфликта между редактора на сп. „Нов път“ и неговите сътрудници А. Каралийчев, А. Разцветников, Н. Фурнаджиев и Г. Цанев. Отекнал с болезнена острота в културния живот на 20-те год., въпросният конфликт е пролог към един интригуващ литературноисторически сюжет, доста по-различен от сюжета на популярната вълшебна приказка. В противовес на нейната притчова обобщеност историята на „новопътци“ е достоверно-конкретна, подробно документирана в литературния печат от 20—30-те год. От друга страна, поражда по-скоро тягостни, отколкото глумливо-поучителни изводи. При все това аз твърдя, че между истинската и приказничката реалност съществува принципна връзка. Намекната чрез заглавието, тя ще се прояви в хода на повествованието — при постепенното отместване на изследователския фокус от събитията само по себе си към това, „как ехото заглъхва“.

И още едно предварително уточнение. Участниците в събитието са покойници, от тях няма какво повече да узнаем. На нови разкрития от страна на живите все още техни съвременници също не можем да разчитаме — неустойчиво-колеблива е паметта за преживяното с половинвековна давност. Изглежда, най-сигурната опора на литературния историк си остават документалните източници — статиите и бележките, зафиксирани разгорялата се полемика, както и литературно-критическите и мемоарни текстове, в които през следващите десетилетия е изразено едно или друго становище по нея. Още повече — пак повтарям, тук ще ме интересува не просто разцеплението в „Нов път“, а неговата критическа рецепция. От 20-те год. до днес тя се основава върху презумпцията за виновност на Бакаловите опоненти. Време е да преразгледаме историята на „новопътци“ в светлината на нашия съвременен обществен и духовен опит — да попълним пропуските, да поставим в нова връзка конкретните подробности. Защото засега историческите факти са

белязани от недомлъвки или съзнателно премълчаване. Някогашните журнални публикации само частично са въввлечени в литературоведско обръщение, пък и от тях са изтръгнати, заличени цели пацажи.

Но по-напред би следвало да си припомним кога, при какви обстоятелства Цанев, Каралийчев, Фурнаджиев и Разцветников напускат партийното списание „Нов път“, ратуващо за „коренна преценка на всички стари духовни ценности“ и за „поставяне основите на една нова култура“. Скандалът, знаем, избухва след литературното четене по случай 10-годишнината от Яворовата смърт (състояло се на 2. XI. 1924 год.), в което четворката участва заедно със сътрудници на сп. „Хиперион“ и „Златорог“. Две седмици по-късно (на 15. XI) Бакалов откликва с бележка, съгласно която „събранието в аудитория 45. . . ни кара да прецизираме отношение на нашето литературно течение към индивидуалистичната поезия на Яворова“. По-нататък четем, че Яворов „е чужд на пролетарската поезия, а доколкото се яви пионер на индивидуализма и безидейния символизъм — той е дори враждебен (подч. Г. Б.) на тая поезия“. По тази причина „да се чествува един поет на противна класа, който е бил с нас и се е прехвърлил към противника; да се чествува за неговата антипролетарска поезия, която даже за неговия собствен талант се е оказала пагубна — за това пролетарското течение няма никакви основания.“¹

Така се слага началото на един ожесточен спор, в който „новопътци“ са атакувани едновременно от Бакалов в „Нов път“ и от Т. Павлов в неделната литературна притурка на партийния орган — в „Наши дни“. Първият ги обвинява, задето са засвидетелствували уважение към един „рenegат“ на социализма, другият — заради тяхното „общоделствуване“ в една акция, която има и класово-политическо значение в нашия живот и особено пък *днес*“ (подч. Т. П.). Въпросната акция се оценява като „една грамадна, безспорна грешка“ и поради това, че е решена и проведена „без съгласието и дори без знанието на другите пролетарско-културни работници“². Оттук нататък следват многобройни читателски писма в подкрепа на Бакалов и Т. Павлов.

На свой ред четворката излиза на 7. XII. с обяснение, което гласи: „Работата се раздуха, тълкуването се изнасили и нашето излизане в аудитория 45, за наша голяма скръб и учудване, се представи едва ли не като измяна към народа. . . и за сетен път се доказва, че някои среди не са се освободили още от сектантщината, която в областта на изкуството е напълно осъдителна, и от друга — че поводът е даден от заинтересувания редактор на „Нов път“;

¹ Нов път, 1924, кн. 3, 92—94.

² Т. П.-в. Една грешка. -- В. „Наши дни“, бр. 2, 23. XI. 1924.

като изкуствено се свързва празнуването на Яворов с нежеланието ни да участвуваме в сп. „Нов път“. По-нататък „новопътци“ твърдят, че бойкотът на списанието „няма нищо общо с празнуването и се дължи на ред несъгласия между нас и редактора Г. Бакалов . . . Най-важното, по което може да се спори, това е въпросът за Яворов. Ние не сме съгласни с това, което поддържат Г. Бакалов и Т. Павлов. Нашето мнение за Яворов е изразено в статията на Мл. Иванов „Яворов днес“ („Нов път“, кн. 1) . . . Накрай, ний изказваме съжаление, че някои среди погледнаха така трагично на въпроса и засегнаха тъй неделикатно нашето най-свето чувство: обичта и предаността ни към народните маси, на които служим и ще служим винаги.“³

С обяснението на конфликта доста обстойно се занимават П. Зарев (в „Панорама на българската литература“, т. III) и С. Султанов (в монографичния си очерк за А. Каралийчев), мотивира го и Г. Цанев като пряк участник в събитието: „Въпросът за нашето отношение в чествуването на Яворов прерасна във въпрос за нашето отношение към писателите от миналото, към литературното наследство изобщо.“⁴ При все това трактовката му и досега трудно може да се приеме като напълно изчерпателна, твърди С. Султанов в края на 80-те год., „литературната история все още не е развързала окончателно този възел, за да го разгледа исторически обективно, с дистанцията и поуците на изминалите десетилетия“⁵.

Да се развърже възелът — това предполага отново да се върнем към разногласията около Яворовата поезия. Поляризирали редакцията на „Нов път“, те пронизват становищата и на съвременните изследователи. Едни, по-близки до Бакаловата гледна точка, поддържат, че „индивидуалистичният бунт на Яворов не е никак актуален в годините на септемврийските събития“⁶. Други, обратно, изхождат от текстовете, писани в навечерието и по повод десетгодишнината от смъртта на поета, и считат, че Яворовата поетическа личност е издигната в култ, а годината 1924 е върхова точка в процеса на митологизирането ѝ⁷.

В случай, че приемем това второ становище, не е трудно да си представим как рязко-дисонантно са прозвучали на тогавашния културно-митологизиращ фон Бакаловите нападки срещу Яворов. Толкова повече ако отчетем обстоятелството, че Бакалов не за пръв и не за последен път клейми „ренегатството“, подменяйки художествено-аксиологическите с политико-идеологически критерии. Те-

³ Наши дни, бр. 4, 7. XII. 1924.

⁴ Г. Цанев. Среща с миналото. С., 1977, с. 134.

⁵ С. Султанов. Избр. произведения. Кн. 1. С., 1987, с. 220.

⁶ К. Еленков. Г. Бакалов. С., 1983, с. 134.

⁷ М. Неделчев. Социални стилове, критически сюжети. С., 1987, с. 113.

мата за ренегатите в българската литература — една от устойчивите в критическото му наследство, излиза на дневен ред още в първото десетилетие на века. Около нея се събират и подреждат наблюденията върху творчеството на Ив. Ст. Андрейчин, А. Страшимиров, Ив. Кирилов, П. Ю. Годоров, К. Христов. . . Фактът, че всеки от тях е бил свързан за кратко със социалистическото движение и впоследствие му е „изменил“, е достатъчен, за да бъдат отречени и литературните им приноси. „Лютивината, която днес г. Страшимиров храни към социалистите, намира своето обяснение в свойствената на всеки *ренегат* (подч. С. Б.) привычка да изгаря онова, на което се е кланял“, четем в статията „Бягство от живота“⁸. „Ренегат“ и „бягство от живота“ са ключови понятия и в отзива за Яворовата сбирка „Подир сенките на облаците“. „Това е прехваленият индивидуализъм, който не разбира какво му се ще, но знае само едно: стремглаво да *бяга от социалния дълг*. Мъглата на Яворовата поезия е приятният таман, в който се забулка *ренегирането* от задачите на деня“ (подч. С. Б.)⁹. Най-сетне, ренегати са и четиримата от „Нов път“, дръзнали да „общоделствуват“ с „буржоазните“ поети. („И те са фукари като нас!“), ще подхвърли А. Разцветников в писмо до Райна Савова.¹⁰)

Ретроспективният прочит на случая с „новопътци“ го разкрива като брънка от една развойно-литературна закономерност, в чиято основа е положен елементарно изтълкуваният Ленинов тезис за партийността. Издигнал в ранг на задължително условие класово-партийната ангажираност на твореца, Бакалов допълнително задълбочава границата, която в края на предходното столетие е очертал Благоев, между пролетарската и т. нар. буржоазна литература. Той пръв разкъсва Яворовата поезия на два периода (с което предначертава една устойчиво-порочна линия в интерпретацията ѝ) и отхвърля поетовите „безсъници“ и „прозрения“ като противоположни на пролетарско-класовата душевност. Несъвместима с класовия мироглед е и „клокочущата страст от непосредствения живот“ в Кирил-Христовия сб. „Трепети“, за която ласкаво се е изказал д-р Кръстев (вж статията „Бягство от живота“). В представите на критика „животът“ очевидно е равнозначен единствено с „обществената действителност“, със социалните борби. Всеки опит да се обхванат неговите по-широки, противоречиво-многосложни психически прояви се оценява като „бягство от живота“. Чудно ли е тогава, че пиететът на четворката от „Нов път“ към един творец,

⁸ Бакалов, Г. Бягство от живота. — Съвременник, 1909, кн. 7, с. 407.

⁹ Цит. списание, 1910, кн. 7—8, с. 529.

¹⁰ Непубликувани писма на А. Разцветников. — Септември, 1967, кн. 11, с. 180.

който „се връща постоянно на своето страдание, без да може да се освободи от него“¹¹, е така гневно обруган? „Бакалов разкритикува така моята статия „Яворов днес“, че не остана здраво място в нея — всичко излезе „порочно“. Неговата статия е показателна за тона, с който се водеха полемиките в ония горещи дни“, спомня си Г. Цанев¹².

Показателен е и послеписът на Т. Павлов към Цаневия отговор, озаглавен „Неиндивидуалистическата“ интелигенция и Яворов“. На статията, заявява критикът, „липсва класов пролетарско-морален критерий, от гледището на който *единствено* може не само да се „обясни“ един поет от далечното или по-близкото минало, но и да се „прецени“ всестранно (и идейно, и естетически-формално) неговата поезия. . . Повтаряме: статията е *безусловно погрешна, от край до край*. . . за наше най-голямо огорчение за нас е свършено ясно, че у Младеновци *действително има нещо гнило, което трябва основно и най-безмилостно да се очисти веднъж завинаги* (подч. — С. Б.) Това е особено необходимо днес.“¹³

Към текста на Цанев, написан от позицията на „неиндивидуалистическата“ интелигенция, ние отново ще се върнем малко по-нататък. Тук бих обърнала внимание върху ригоричните, заканителните интонации на послеписа, след който в културното пространство остава да гърми единствено менторското слово на Т. Павлов. Напуснала „Нов път“, четворката прекратява в края на 1924 год. и редакторството си в литературната притурка на „Наши дни“. След което окончателно млъква. Към средата на следващата година А. Каралийчев пръв е поканен да сътрудничи на „Златорог“. Малко по-късно един подир друг там започват да печатат и другарите му.

Златорожци тактично премълчават политическото им минало. Затова пък пролетарската критика окончателно отлъчва Каралийчев, Разцветников и Фурнаджиев от редовете на пролетарските творци. Максимата „Който не е с нас, е против нас“, издигната според някои изследователи през 30-те год., е задействувана фактически още в средата на 20-те. Отсега нататък представителите на лявата интелигенция са длъжни неотклонно и безусловно да спазват нормите на партийната дисциплина. От нея ще се определят не просто тяхното гражданско поведение и личен морал, и не само опорните им точки в националната духовна традиция, но и тематиката и поетиката на собственото им творчество.

В този смисъл кампанията срещу „ренегатите“ от „Нов път“ може да се определи като безпрецедентен партийно-репресивен акт срещу самоопределянето на творческата личност — акт, който десет

¹¹ И в а н о в, Мл. Яворов днес. — Нов път, кн. 1, 1924, с. 9.

¹² Ц а н е в, Г. Среща с миналото, с. 136.

¹³ Наши дни, бр. 6.

години по-късно се повтаря спрямо „кормиловци“, за да се наложи с качество системност след 1944 год. Септемврийските поети първи ще познаят болката от класово-идеологическите санкции. Сравнително най-леко я понася А. Каралийчев, който в новото си културно обкръжение се издига до христоматиен, официално признат детски писател. Фурнаджиев изповядва угнетяващите го духовни състояния, Разцветников също „потъна в преспите на отчаянието и пише рядко“¹⁴. Депресията им допълнително се усилва поради домогванията на широките социалисти, които скоро се заменят от „мръсна кампания срещу нашата „тройка“. Всъщност нашето главно провинение се състои в това, че въпреки настоящелното уважаване от есенес до преди един месец, не им станахме сътрудници, за да правят политика с нашите имена — споделя Разцветников в писмо до Р. Савова от 23. III. 1926 г. — . . . От мен особено желаех подлистник на в. „Народ“. Разбира се, аз не съм бебе да не разбира, че моето име там им е нужно като въдица за ловене на „бивши“ комунисти. Аз съм решен на всяка цена да не им отговарям: нито на другите. Гадостите, които пишат, колкото и да ги отминавам с презрение, все пак оказват известно въздействие. Като притуриш към това мълчанието, можеш да си представиш моето положение. . . Цялата тая история ти я пиша, за да си дам един отдушник.“¹⁵

Гадостите, които пишат „другите“. . . Тази горестно-лаконична фраза обобщава всъщност изобличителните материали в комунистическия печат, и, на първо място, публикациите на Бакалов, който с особена страст клейми напусналия Комунистическата партия Разцветников. Когато стовористкият генерал Жостов във в. „Слово“ нарича поета „маниак“ за това, че в стих. „Каин“ бил оклеветил българския войник, критикът мълниеносно използва повода да заяви: „В същия долен етаж на същия вестник днес се подвизава същият Разцветников, който в посвещението на стихосбирката си „Жертвени клади“ даваше трогателна клетва.“ Подир цитираните две финални строфи от въпросното „Посвещение“ следва убийствено-категоричен извод: „Поетът изпълни по много оригинален начин своята клетва: той просто увеличи с един броя на Каиновците. За бледоликите братя той е мъртъв.“¹⁶

Не са пощадени и другите от четворката. По случай 10-годишнината от Септемврийското въстание Бакалов пише статията „Литературата върху събитията“ и там отново взема на прицел „поетите от „Нов път“, които свършиха толкова позорно, колкото славно бяха започнали“. Нека читателят да се отнесе с внимание към

¹⁴ Цанев, Г. Проблеми на днешната българска литература. — Фило-софски преглед, 1934, кн. 5.

¹⁵ Неизвестни писма на А. Разцветников, 186—187.

¹⁶ Каин и бледоликите братя. — Наковалня, 1927, бр. 76.

следващите пасажи, тъй като те липсват в съвременните публикации на въпросната статия. (Защо липсват, ще се запитаме към края на това изложение.) След един сравнително обективен, успокоен преглед на дебютните книги на поетите от „Нов път“ градусът на Бакаловото негодувание отново рязко се покачва: „Шумното ренегирание на „тримата“, водач на които в тяхното позорно бягство от фронта на борбата се яви литературният критик Георги Цанев, — възбуди такава погнуса отсам бариерата, че техните имена станаха символ на морално падение, а произведенията им от онова време, когато още не бяха бивши хора, основателно бидоха забравени.“ И по-нататък: „Тримата съчувствуваха на движението не като израсли в него и калени пролетарски борци, а като дребнобуржоазни интелегенти, чиито стрелки се движат наспроти вятъра. За разлика от обикновените прозаично мислещи хора, тия поети проявиха тънък усет към задалата се буря на белия терор и с месеци по-рано се отдръпнаха от фронта с шум, който трябваше да даде на буржоазията да разбере новото им верую. . . Господстващ елемент в тяхната психика бе дребнобуржоазният интелегентски индивидуализъм. . . който стои много по-близо до най-вулгарния карьеризъм.“¹⁷

Резкият, сто и осемдесет градусов завой в оценката на септемврийските поети, които на времето са били утвърдени не другаде, а тъкмо в „Нов път“, е ако не основателен, то поне разбираем, доколкото засяга гражданската им ориентация Бакалов ги съди с мерките на партията, към която принадлежи, и на разделното време, в което живее. Другояче изглежда преоценката на тяхното творчество — то допуска да бъде частично ревизирано, но не може да бъде из основи отречено. А ето че критикът, обладан от партийна непримиримост, сякаш е загубил художествените си рецептори. Той възхвалява тезисно-декларативните разкази на М. Марчевски като „най-сполучливите“ в литературата върху септемврийските събития (вж статията му „Класовата борба в литературата“), а отрича сб. „Ръж“ от Каралийчев. Защото сега, десет години след появата му, неочаквано се оказва, че редом с „дребнобуржоазния интелегентски индивидуализъм“ в този сборник „е жив кулашкият елемент“ (подч. Г. Б.) и че освен това там „се промъкват *предателските елементи на християнството* (подч. С. Б.). . . Протестът на Каралийчевите разкази против фашизма отрази тогавашното недоволство на заможния селски слой от Цанковия режим, макар самият този слой да бе сгодна почва за превръщане на Земеделиския съюз в опора на фашизма. Но преди тази трансформация да се извърши, А. Каралийчев вече бе в лагера на Цанковия режим. Ако

¹⁷ Бакалов, Г. Литературата върху събитията. — Звезда, 1933, кн. 3, с. 80.

неговото ренегатство се обяснява с колебливата психика на дребно-буржоазния интелигент, то дълбочината на това ренегатство говори за влиянието на кулашките елементи в неговата психика.¹⁸

Крещящото разминаване между съжденията за „Ръж“ в „Нов път“ и сега в „Звезда“ оголва не просто ценностния релативизъм на вулгарно-социологическата критика от 30-те год. Нека да се спрем при квалификациите „кулашки елемент“ и „предателски елемент на християнството“. Наскоро завърнал се от СССР, Бакалов явно присажда върху родна почва подходите, критериите и понятията на сталинската културна политика. Те допълнително усилват репресивно-политическата ударност на партийната критика, потискайки нейните естетико-аналитични и художествено-оценъчни функции.

Така критическото мислене влиза в рязко противоречие с лозунга за ленинизирание на пролетарския литературен фронт, под който във в. „РЛФ“ през 1930 год. се провежда дискусия за стила на пролетарската литература. От застъпените в нея становища съдим за растящото напрежение между партийното „законодателство“ и творческо-практическите тежнения към разширяване на изразните средства. Напрегнатост личи понякога в рамките дори на самостоятелно взетия авторски текст. Ето един цитат от статията на Вл. Топенчаров (подп. С. Краснов): „Ние сме далеч от мисълта да налагаме каквато и да е еднообразна програма, по която трябва да се пише и в която трябва да се придържат пролетарските поети и писатели. За схематизъм в тая област би могло да се говори най-малко (Ленин).“ Дотук — съвсем „по ленински“, би заключил съвременният читател. В следващия момент обаче интонационният строй се променя, изложението внезапно придобива желязно-императивна рязкост: „Но едно трябва да се знае: пролетарската поезия трябва да бъде ясна, не мъглява, понятна, не усукана и да бъде любима на широките народни маси — това е главното. Тази формула е генералният (основен) критерий за пролетарската литература и за нейния стил в частност.“¹⁹

Един ден стилистичният анализ на пролетарската критика би прояснил може би не само високата честота, но и командно-идеологическата значимост на глагола „трябва“. За нас в случая е по-съществено разминаването между конкретните критически оценки и естетико-теоретическите заявки, проявено в статията на Топенчаров. Защото то е общо „място“ изобщо в критическите текстове от 30-те год., особено отчетливо документирано в статията „Литературата върху събитията“. Написана само три години след като Т. Павлов в брошурата си „Трудовосъпътническа литература“ е

¹⁸ Бакалов, Г. Литературата върху събитията, с. 81.

¹⁹ Краснов, С. Опростени изразни средства? — РЛФ, 1930, бр. 28.

пледирал за ново отношение към писателите-спътници, тя решително отхвърля възможността да се преразгледа случаят с „новопътци“. Нещо повече — зачерква из основи предложението на Павлов. „Пролетарски писатели те не бяха, отсича Бакалов, — а съчувственици, *спътници* (подч. С. Б.), дошли из дребнобуржоазните среди с всичката тяхна колебливост. Те не само бяха далеч от всякакъв ленинизъм (единствено правилния мироглед на борческия писател), но и теснячеството те възприемаха само по чувство, от състрадание към преследваните и смазаните.“²⁰

Безпредметно би било днес да гадаем доколко радетелите за ленинизирание на пролетарското изкуство са били наясно, че техният идеен ригоризъм е принципно несъвместим с предвижданата от Ленин „свобода на мисълта и свобода на критиката вътре в партията“²¹. До неотдавна подобен въпрос би бил недопустим, а отговорът щеше да е еднозначно-предсказуем: пролетарските критици убедено са воювали за преодоляване на сектантството и догматизма в областта на културата.

Фактите обаче говорят обратното. „*Единствено правилният* мъроглед на борческия писател“ обезсилва правото на литературата „като част от общопролетарското дело“ да бъде „свободна литература“ (Ленин) и я свежда буквално до „колелце и винтче“. Указания за това са най-напред разправата с „новопътци“, а по-сетне и „кормиловският“ спор, прекратен по нареждане „отгоре“. Опитът на т. нар. качественици да продължат (формулирайки го по нов начин) подетия в „РЛФ“ разговор за стилового многообразие е отхвърлен като формалистичен уклон. (Един любопитен щрих: сред обвинителите е Вл. Топенчаров, доскоро чужд на „мисълта да налагаме каквато и да е еднообразна програма“!)

С една дума — партийно-идеологическите постулати продължават да задържат и сковават художествено-практическите търсения. Колкото повече се изостря класовата нетърпимост, толкова по-отчетливо „единствено правилният“ класов критерий се превръща в контролно-надзорен (а при необходимост — и в репресивен) фактор. Идеино-тематичният показател е доминиращ и достатъчен да компенсира ценностно-естетическата недостатъчност на един значителен дял от „партийното“ творчество. На литературата се предписва набор от „борчески“ теми, сюжети, персонажи, а изразно-изобразителната ѝ система е аксиоматично зададена от изискването „да бъде ясна, не мъглява, понятна, не усукана“. Така изкуството се оказва в последна сметка лишено от собствено-естетическа избираемост, а всяко отклонение от партийно-идеологическата норма-

²⁰ Бакалов, Г. Литературата върху събитията, с. 80.

²¹ В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1960, с. 98.

тивност се третира като нарушение, отхвърля се като „неправилно“, „гнило“, „безусловно погрешно“...

Така погледната, пролетарската литература отдавна се нуждае от актуален структурно-системен прочит. Възприемането ѝ като цялостен свързан текст би позволило да се обособят и опишат, от една страна, нормативно-типовите ѝ характеристики. От друга, върху техния фон релефно ще изпъкнат „високите“ ѝ образци, които, както би показал анализът, са диалогично съотнесени с образците на т. нар. официална литература. При това положение Лениновият тезис за „двете култури“ може би ще претърпи частична корекция — защото не е ли диалогичността сигнал за тяхното интегриране в рамките на общонационалния културен процес?

Същевременно структурно-системният прочит би направил по-отчетливи ценностните различия между шедьоврите на лятата култура и типовото творчество на т. нар. идейници. Загатнати многократно, без обаче да бъдат аналитично интерпретирани, тези различия са до голяма степен заличени, което води до равнополагане на категориите *литературен живот* и *литературен процес*. И тъй като процесуално значимите явления на културата се „размиват“, заличават се сред хронологично нанизаната съвкупност от *факти*, остават слабо осветени редица аномалии в литературната действителност на 20-те—30-те год. Защо Т. Павлов например пише ласкателен предговор към „Орлицата“ на В. Марковски, но остава равнодушен към новаторските „Моторни песни“ на Вапцаров? Защо посреща така неприязнено романа „Снаха“, считан за събитие на литературната 1942 год.? С една дума — в какво се изразява естетическата „неправилност“ на творбите, които днес приемаме за върхови постижения на пролетарско-революционната традиция?

Множество въпросителни остават и около „необмислената постъпка“ на „новопътци“. През 20-те—30-те год. тя се разисква не само от Г. Бакалов и Т. Павлов и не само в „Нов път“, „Наковалня“, „Наши дни“ и „Звезда“. (Вж също сп. „Новис“ кн. 6—7, 1930; в. „Поглед“ бр. 2, 1930; сп. „Нова литература“, кн. 3, 1935 и др.) След 1944 год. настъпва период на „безтактни напомняния“ (Б. Делчев). През 1951 год. П. Зарев посочва в сб. „Велики дни“ на Фурнаджиев „мътни и неясни образи, те свидетелствуват за непреодолени остатъци от миналото“²². В отговор поетът се заема да „нормализира“ в духа на култовските предписания великолепните метафори от ранните си творби. Още по-болезнено понася „напомнянията“ А. Разцветников. Б. Делчев си спомня как при един техен разговор той „трепна като ужилен и с особена интонация, настойчива и умоли-

²² З а р е в, П. Поезията на Никола Фурнаджиев. — Септември, 1951, кн. 1, с. 170.

телна едновременно, заяви, че много често се злоупотребявало с тълкуването на известни факти от миналото. . . И тук с категоричен тон, малко неприсъщ на характера му, изрече тези думи, които се връзаха в паметта ми: „Оттеглих се, но и до днес в продължение на двайсет години не съм написал нито ред срещу работническото движение и неговата идеология, нито пък съм влизал в спор с комунистите, дори и когато съм бил нападан неоснователно.“²³

Че пролетарските творци още на времето са проявили усет за болезнените преживявания на четворката и справедливо са оценили достойното им поведение, съдим от отвореното писмо на Хр. Радевски до Сл. Красински, обнародвано във в. „Кормило“: „Ти пишеш подигравателно за своите бивши другари от бившите младежки кръжоци. Къде са тези хора сега? Знаеш ли гробовете им? . . . Има, господине, у нормалния човек едно чувство за мярка в отношенията му спрямо хората и обществените събития. *Тази мярка запазиха до известна степен А. Разцветников, Г. Цанев, Н. Фурнаджиев и др., след като напуснаха старите си позиции.* Тези хора знаят нещо от учението на великия немец не само по име, като тебе, но *те не хрочиша така злобно срещу него и последователите му, макар че са имали повече причини и поводи от тебе* (подч. С. Б.). Те запазиха до известна степен мярката, защото имат чувство за историята и същината на нещата, за истините в живота.“²⁴

Радевски обаче е комай единственият, който не просто публично заявява уважението си към съгрешилите „новопътци“, но наемкава и за несправедливите оскъбрения, които те стойчески понасят. В продължение на три десетилетия смисловият стожер, около който се обединяват мненията за тях, си остават прозвищата „ренегат“ и „стар грешник“. Едва към края на 50-те год., когато отново се възражда интересът към „септемврийското“ им творчество, започва да си пробива път едно ново ключово понятие — „драма“. То се налага постепенно в монографичните очерци на С. Султанов за А. Каралийчев (1958), на Здр. Петров за А. Разцветников (1963), имплицирано е и в статията на Т. Жечев за Н. Фурнаджиев (сп. „Пламък“ кн. 4, 1965). Настъпил е един „звезден миг“ на художествено-творчески подем, оплодил българската култура с нови естетически открития и с нови усети за ценностите от духовната ни традиция. Тогава именно тезата за „двуделността“ на Яворовото творчество претърпява съществени корекции, за пръв път системно се преразглеждат сектантските позиции на Бакалов. Полемизирайки със статията „Литературата върху събитията“, Здр. Петров енергично настоява, че Разцветников „не е никакъв случаен спътник на движе-

²³ А. Разцветников, А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев в спомените на съвременниците си. С., 1976, с. 230.

²⁴ Кормило, 1936, бр. 24.

нието. . . , някакъв случайно доведен от притока на революцията поет“. И че „сега не можем да се задоволим с обясненията, които ни даваха на времето Г. Бакалов и сътрудниците на „Звезда“ и „Нова литература“. Сега преосмислянето на идейно-психологическата драма на А. Разцветников заслужава по-внимателен подход, по-голяма критическа възискателност.“²⁵ Сходно е становището на Т. Жечев: „Сега е ясно, че не би могло да се остане само при политическите квалификации на Бакалов. . . Някогашните страсти вече са предмет на историята, на по-спокойно и всестранно анализиране.“²⁶

* * *

С времето страстите действително се поутоложиха, литературните историци постепенно реконструират и осмислят заплетения възел от противоречия, предизвикали разцеплението в „Нов път“. В интерпретацията му обаче дори и в края на 80-те год. се прокрадват колебливо-осъдителни полутонове: тримата поети „се отклониха от верния път на своето развитие и тръгнаха по кривите пътеки на официалната литература“²⁷. Най-откровен, критично-нападателен изглежда Г. Цанев: „Колкото и да проявяваше широта и толерантност към нашата литературна дейност, Бакалов все пак си оставаше пленник на догматизма и сектантството. А нашето самочувствие бе пораснало. Ние имахме амбицията да работим самостоятелно, без чуждо ръководство, без опека. . .“²⁸

При все това в Цаневите спомени също се съдържат премълчани или недоизречени „места“. Най-забележими са те в статията „Неиндивидуалистическата“ интелигенция и Яворов“, обнародвана във в. „Наши дни“ (бр. 6, 1924) като отговор на Бакаловата статия „Яворов и индивидуалистическата интелигенция“ („Нов път“, кн. 6, 1924). С тази темпераментна, извънредно интересна публикация са свързани две озадачаващи, трудно обясними от пръв поглед обстоятелства. Първо — Цанев избягва да напомня за нея: не я включва в по-късните си сборници с рецензии и статии, нито дори я споменава по какъвто и да било повод. Второ — препечатвайки я през 1977 год. в „Среща с миналото“, се ограничава „с главните моменти от съдържанието ѝ в преразказ и цитати“. Така цензуриран, текстът излъчва напрегнато-многозначителни мълчания и провокира множество въпроси.

²⁵ Петров, Здр. Асен Разцветников. С., 1963, с. 8.

²⁶ Жечев, Т. Критически прегледи. С., 1971, с. 121.

²⁷ Султанов, С. Избрани произведения, 250—251.

²⁸ Цанев, Г. Срещи с миналото, с. 149.

Още по-провокиращо въздейства той, когато го сравним с оригинала във в. „Наши дни“. Ето защо аз ще прекъсна своя документално-критически разказ, за да цитирам статията в автентичния ѝ вид. Фрагментите, които авторът е съкратил (по всяка вероятност не без съучастието на издателския редактор), за улеснение на читателя ще бъдат курсивирани. Предлагам ги на вниманието му убедена, че след толкова години забвение Цаневото слово трябва най-сетне да бъде чуто от широката културна общественост. Защото то има какво още да добави към историята на „новопътци“. А и не само към нея.

„Неиндивидуалистическата“ интелигенция и Яворов

Колкото по-прост и лесен за усвояване е материалистическият метод, толкова по-трудно е неговото прилагане (разр. тук и по-нататък — Г. Цанев) *при обяснение на обществените явления. Защото той изисква всякога едно предварително всестранно и конкретно изучаване на всички условия. Нищо по-чуждо няма за марксизма от шаблона, от общите фрази. Да повтаряш в началото на всяко изречение „економическа структура“, а в края — „класови борби“, не ще рече да си материалист. И невинаги е нужно това. Особено когато въпросът е литературен.*

У нас обаче всичко върви по калъп, по шаблон, създаден едва ли не още през 90-те години на м. в. Всички въпроси са готови, разрешени веднаж завинаги. А в областта на изкуството работата е най-проста: то бива буржоазно и пролетарско, „наше“ и „враждебно“. Ябълка — режи я на две и — готово. Ако остане нещо между двете половини в средата — то ще е на дребната буржоазия. Нашите са всякога истински поети, буржоазните — безсилни. Нещо повече — твърде често се гледа не поезията, а просто дали поетът принадлежи към пролетарското движение. Не ли — долу! *За такива поети или нищо не се пише, или пък само се псуват. Тая ураджийска критика не само не е била полезна, но е всадила сума заблуждения. Питайте който щете работник, който се е интересувал някога от поезия: какви поети знае — и той няма да ви каже повече от имената на Полянова и Смирненски (Каралийчев, Фурнаджиев и Разцветников едва ли ще се осмели да помене, тъй като Бакалов вече сипва вряла вода върху корените на тяхната поезия).*

А българската литература, както въобще българската култура, макар да носи духа и печата на господстващата класа, не е изключителна принадлежност и достойние само на едно привилегировано малцинство. Народът има право да се радва на ценното в

нея. Нима водачите на работничеството ще бъдат толкова жестоки да го лишат от възможните ценности само за това, че те не са плод на пролетариата? Но пролетариатът още нищо ценно не е създавал в областта на изкуството. Дълги години още той ще живее, може би, с художествените богатства, които човечеството е натрупало.

„В областта на изкуството — пише народният комисар на просветата Луначарски — ние в никой случай не трябва да оставяме пролетариата чужд на всички дивни произведения, които ч о в е ш к и я т г е н и й е натрупал.“ Ние не се съмняваме, че ако това бе писал Луначарски у нас, гражданите Г. П-в и Г. Бакалов биха го дръпнали здравата за ухото. Какво значи „човешки гений“? — „Дребнобуржоазна интелегентска бърканица“! — Има само буржоазен гений (вече умиращ) и пролетарски. Нищо повече. Всички сложни въпроси за тия хора са ясни като ден. Всичко е изучено, решено.

Имало у нас Яворов. Поет дълбок, мощен, чийто дух витае над бездни и търси пътища за своето освобождение от най-различни окови. Че пламъкът на неговата поезия може да изгори у нас суетните мрежи на човешките дребнавости, че красотата и музиката на неговия стих могат да раздвижат душата ни към чисто художествени преживявания — всичко това не интересува нашите критици. Пролетарски поет ли е Яворов? — Това е важното. И щом не е — не ни и трябва. Те са готови да намерят най-черни думи, обръщат своя арсенал от приготвени епитети. И понеже се касае за работническа публика — трябва да се бие на нейното класово съзнание, на нейните чувства на омраза към буржоазния свят. И ето първата бомба: — ренегат! След нея — втори удар, вече не така страшен: „ч у ж д на пролетарската поезия (Я в о р о в и н и е от Г. Бакалов. Нов път, г. II, кн. 3, с. 93). Понеже авторът чувствава, че тоя удар е във въздуха, тъй като в света досега повечето от поетите не са пролетарски, което не ни пречи да обичаме истинските и силните от тях — Бакалов пуска нова стрела, вече потопена в отровата на омразата: „а доколкото се яви пионер на индивидуализма и безидейния символизъм — той е дори в р а ж д е б е н на тая поезия“ (к. авт.) А след малко поезията на Яворова се нарича направо „антипролетарска“. Че не е пролетарска — това се разбира, но защо да е а н т и п р о л е т а р с к а, тук логиката не стои май здраво на краката си, и Г. Б. дължи обяснение.

Бакалов пише специална статия в „Нов път“ (г. II кн. 5): „Яворов и индивидуалистическата интелегенция“, която започва пак с „позорно ренегатство“. Г. Б. знае де е най-удобно да се бие, с какво ще извика най-много възмущения против нас и против поета. Той не търси ценното, хубавото, достойното за обич, а си туря увели-

чителни очила и се вира по тялото на един гигант: не ще ли намери някоя пришка, за която да го обругае.

Да, Яворов беше социалист през 90-те години и се прояви като индивидуалист след 1904 г. Но този факт изисква едно обективно обяснение от литературния историк, а не ругателства. Нищо по-недостойно няма за привърженика на историческия материализъм от това — да гледа минали събития, да разсъждава за исторически факти през своята днешна злоба, през своята политически разгорещена страст. Бакалов — който е материалист и знае, че поетът е рожба на духа на своето време, че един народ може да издигне свои поети само през време на голям материален и духовен подем, че когато известни идеи се пренесат в нови условия, които не само не са ги родили, но им са и до известна степен чужди, — трябваше да се отнесе по-спокойно към Яворова. Защото сам признава: „пролетариатът бе още в зародиша си, още не бе се издигнал до класа за себе си (стр. 150, к. м.) Това е много верно и върху него трябваше да се спре той. — Социализмът не изникна у нас естествено, както в Западна Европа, а се внесе от интелегентни младежи. При нашите дребнособственически условия той се пречупи в хуманизъм, в народничество. Яворов, който тогава бе социалист, е също народник в първите си работи. Той идеализираше работливите селяци и оплакваше теглото им: плод на социални несправедливости (На нивата) и на природни стихии (Градушка). Но можеше ли това вечно да продължи? И беше ли то свойствено на Яворовата природа — импулсивна, дейна, която се увлича от бурни събития, от рисковани постъпки? За македонската си дейност той пише, че го увличал отначало „романтизма на работата“ и „онова вродено чувство за тайнството, мрачно, по следоная страст към риск“. . . (Д-р М. Арнаудов. Към психографията на Яворов, с. 21). Даже социалист той става, влечен от тая страст: „понеже социалистите се преследваха тогава, понеже „Социалдемократ“ ми се даде по един много скрит начин да го пазя — когато се заключих в стаята си, бях социалист“ (цит съч., с. 20). И тая натура, която криеше още неизбухнали вулкани в себе си, трябваше да се задоволи само с оплакване на теглото! Защото какво друго му даваше социализмът тогава? Идеи за братство, за равенство, за свобода. Но това бяха идеи, далечни миражи, проблематични. Всички теоретици, когато говореха за тях — поменаваха за векове. Никой не мислеше, че социализмът е въпрос на десетки, а на стотици години. Борбата на тогавашната социалистическа партия бе борба или чисто политическа, която малко можеше да увлече един поет, или чисто професионална — за надници и работни дни — което би вдъхновило може би само един публицист. А толкова въпроси на сърцето и душата

чакат своето разрешение и посягат към духа на Яворова. Проблемите за добро, за човешко, за истина, за смисъла на живота — не можеха да интересуват тогава социалиста. Но затова пък те погълщаха всичкото внимание на интелигенцията. Д-р Кръстев и П. Славейков бяха нейните водачи. Те заемаха от Ницше, от Толстой идеи — индивидуалистичните идеи за нравственото прераждане, за личността, която трябва да надмогне своите лични страдания и болки.

У Яворова поетът властно издига своя глас и право на живот. Той праща стихотворения на социалистическото сп. „Дело“ (редактирано от Вела и Димитър Благоеви). Не ги напечатват. Не му и отговарят. Работата за тях не е важна. Поети не им трябва сега, а организатори. Това е поне най-благовидното обяснение, което бихме допуснали. Поетът чака дълго, после праща същите работи на сп. „Мисъл“. Там ги напечатват. Пишат му и писма, насърчават го. Младият поет е във възторг. Нещо повече. Кръстев и Славейков, оценили правилно голямата дарба на Яворова, му намират работа в София, измъкват го от глухата провинция и го прибират при себе си. Започва се тяхното влияние. А те са противници на социализма. Намират го у нас утопичен. Ако социализмът тогава не можеше да даде жив импулс, да позове към културно дело един поет — идеалистически настроената интелигенция търсеше своя идеал настрана от обществените движения и го намираше в личността. Защото, повтарям — м а с о в и движения с културни стремежи нямаше. Духът на колективизъм, който е завладял днес целия свят, включително и България, тогава бе само една теоретична догадка. Поскоро, исторически погледнато, у нас предстоеше да се изживее пътят на о т д е л н а т а , на с а м о т н а т а л и ч н о с т . За да се дойде до стремеж към колектива, до колективистическо съзнание, трябваше да се премине през всичките светли възходи и тъмни завои на личността. Тоя исторически процес (пътя на самотника) въплоти в себе си Яворов.

Изпаднал под влияние на Кръстев и Славейков, той се отдалечава от социалистическото движение. През това време социалистическата партия се обособява вече като строго класова организация и поема своя чисто пролетарски път (1903 г.). А поетът отива в противна посока. Тръгнали от една и съща точка — народничеството — партията отива към строга класова борба, а Яворов към вътрешните жажди и борби на своя личен дух. (Гражданинът Бакалов около това време пък отиваше към. . . общоделство.) Поетът жадува дело, което движението не можеше да му даде тогава, и се хвърля в македонското движение или изразходва всички душевни сили във вътрешни съмнения и търсения. Яворов бе т ъ р с е щ а л и ч н о с т . Той можеше да си противоречи, както си противоречеше Толстой например. Защото търсеше истината, която не се отдава никому

без лутания. Да си спомним неговия герой Христофоров („В полите на Витоша“), двойник на автора. Той иска да служи „н е п о с р е д с т в е н о на народа“ си. Въръзва се с бронята на любовта и решава да тръгне по пътища и кръстопътища да свети като факел. Може това да бъде наречено дребнобуржоазен идеал, но той съдържа известно революционно зърно т о г а в а, когато масата не бе още фактор.

Яворов мина през мъките на индивидуализма и той има художническата и човешка честност да признае безизходността, в която попадна. Собствено цялата му поезия е израз на това. Той не реши по самотния си път „свръхземните въпроси“ и, макар да не искаше да приеме готови решения, намери смелост в края на живота си да заяви: „Аз споделям и до днешен ден икономическото учение на социализма.“

Пътят, който измина Яворов, се нуждае от обяснение, а не от нападки. Не мисля, че съм го обяснил напълно с тия разхвърляни мисли. Но дълг е на всеки литератор да вложи своя дял в тая работа. *Защото Яворов е най-големият ни поет след освобождението. Профанация на всяко научно търсене и опростачване на материалистическата критика е да отсечеш: „доколкото във втория период душата му се мятше в безизходна безпътница, той заслужава с а м о с ъ ж а л е н и е за погубения си талант и живот. Но възхита, подражание и честуване — по никоя начин!“* (стр. 151). Колко е великодушен Г. Бакалов със своето съжаление, но, право, това звучи комично под перото на един литератор.

А може ли доказва Бакалов, че Яворов бил служил „талантливо на буржоазията“? С какво? — С македонската си революционна дейност ли, в която заедно с Гоце Делчев се бореше против всички попълзновения на българските правителства? Нека прочете няколко броя на неговия в. „Д е л о“ — и ще види истинския лик на Яворова.

Или може би със своите драми, в една от които („В полите на Витоша“), между другото, са изобличени изборните мошеничества на буржоазните партии?

А може би с лириката, в която действителността се възприема с чувството на негодувание и отвращение? Не ли в нея поетът разкрива горчиви съмнения в днешните морални ценности, „разтласкал с крак руини от добро и злото“ на съвременното общество?

Специално по Бакаловата критика на моята статия „Яворов днес“ ще се повърна в идния брой. А сега не мога да се въздържа да не дам няколко примера, как големи комунисти са се отнасяли към големи поети.

Ленин изказва своето възхищение от Толстия: „Каква скала, а? Каква колосална фигура. Това е артист!“ — Според Ле-

нин, през него говори руският селянин. И вместо да го заклеими с печата на „дребнобуржоазната“ стихия (защото нали селянинът носи дребнобуржоазна душа? Па Толстой е и индивидуалист!), той се пита: „Кого може да тури човек наравно с него в Европа?“ И отговаря: „Никого“. Значи Ленин възвеличава един индивидуалист и непролетарски поет, който е противник на революционния социализъм. Ако беше наш критик, щеше може би да тури например Гастева по-горе.

Короленко се бореше против Съветите. А когато умря, Луначарски му написа похвална статия, в която го нарича „татко наш“.

Роза Люксембург се възхищава от Стефан Георге, Арно Холц, Шлаф и сума други съвсем не пролетарски, даже не революционни поети. И то, когато лежи в затвора, заключена от буржоазията (1917).

Маркс е знаел наизуст Хайне и Гьоте. *Неговите биографи не ни съобщават отношенията му към революционните поети Фрайлиграт и Хервег, защото, изглежда, че те не са съществували за Маркса, който можеше да цени силата на поетическата дарба и да живее с поетите за красотата на техните творения, независимо от идеите им. За драмата на Есхила Кохан пише, че в тях „е въплотено дълбоко то религиозно нравствено чувство на гръцкия народ“ (к. м.) А ето че, въпреки религиозното чувство, което той сам нарича „опиум за народите“, Маркс е живял с Есхила и го четял редовно всяка пролет. Даже го препоръчва на пролетариата — без да се бои от мистиката му. „Мен ми достави не малко удоволствие — пише Луначарски — свидетелството на Меринга за това, че Маркс „считал за безнадеждни идиоти ония, които не разбират значението на античното изкуство за пролетариата“ („Красная новь“, юни, 1921, кн. 1).*

Разбира се, че всяко нещо трябва да се усвоява критически. Може и индивидуалистичната поезия на Яворова да се възприеме критически, но да се отрича тя — е чисто и просто невежество. А да се мисли, че днес, във века на масовия и колективен дух, има някаква опасност от индивидуализма, и да градиш предположения като Бакаловите: „Да допуснем за момент, че пролетариатът... се надъхаше с психологията на Яворов индивидуалиста...“ и т. н. — е чиста безсмислица и метафизика. А може би тук се пуска и тънка хитрост: т. е. вижте, работници, накъде ви водят младите и как ние, истинските пролетарии и неинтелигенти, ви пазим от всяко зло. Ох, тия ангели-хранители, които мислят, че пролетариатът днес няма друга по-важна работа, отколкото да заема позиции по Яворовата поезия и да се занимава с това: прав ли е Бакалов, когато се бие в гърдите, че не е интелегент и индивидуалист...“

* * *

Какво ни казват днес пасажите от Цаневата статия, означени в „Среща с миналото“ с многоточия?

Най-напред — че срещу тенденциозно-политическите нападки на Бакалов Цанев е предложил една убедително обоснована литературноисторическа версия, която се свежда най-общо към следното: големият поет не намира благоприятна среда за творчество в пролетарското движение. „Борбата на тогавашната социалистическа партия бе борба или чисто политическа, която малко можеше да увлече един поет, или чисто професионална — за надници и работни дни — което би вдъхновило може би само един публицист. А толкова въпроси на сърцето и душата чакат своето разрешение и посягат към духа на Яворова.“ Тезата на критика е толкова позидържана поради това, че отчита функционалната зависимост между развойно-литературата логика и светогледните позиции на интелигенцията в началото на века: тя „търсеше своя идеал настрана от обществените движения и ги намираще в личността. Защото, повтарям, масови движения с културни цели нямаше. Духът на колективизъм, който днес е завладял целия свят, включително и България, тогава бе само една теоретична догадка. По-скоро, исторически погледнато, у нас предстоеше да се изживее пътят на *отделната*, на *самотната* личност. За да се дойде до стремеж към колектива, до колективистическо съзнание, трябваше да се премине през всичките светли възходи и тъмни завой на личността. Тоя исторически процес (пътя на самотника) въплоти в себе си Яворов.“

Едно наистина бляскаво по своя историзъм тълкуване на феномена Яворов. Отнесено и към плеадата български поети, които в определен период са били повлияни от социалистическите идеи, то работи продуктивно за преоценката на националната литературна традиция. Логично би било да допуснем, че изследователите на Яворовата поезия непременно са познавали и творчески са използвали Цаневото становище. Защо обаче никой никъде не го цитира? И защо самият Цанев се е въздържал да го огласи?

Една от вероятните причини за това ще да е полемичният тон на статията. Премного дързостен дори във времето, когато Бакаловата критическа фигура вече не е тъй непокатима, както през 20-те — 30-те год., той допълнително се изостря в процеса на съвременния прочит. Несъгласията с конкретните оценки на Бакалов придобиват нова, по-широка идеологическа значимост: възприемат се като реакция изобщо срещу културната стратегия на пролетарското движение и, на първо място — срещу недооценката на естетическата специфика и относителната автономност на изкуството. Примерът със стиховете, които Яворов изпраща на Вела и Димитър Благоеви в сп. „Дело“, е много показателен. „Не ги напечатват. Не му и от-

говарят. Работата за тях не е важна. Поети не им трябва сега, а организатори“. Имплицитният извод от този случай гласи: партийната естетическа програма е прагматично стеснена и не допуска човешкият индивид да бъде третиран другояче освен като социално-класова единица. Чудно ли е при това положение, че „проблемите за добро, за човешко, за истина, за смисъл на живота — не можеха да интересуват тогава социалиста“?

Полемиката около Яворовото наследство осветлява и друг генетичен недъг на партийната критика — склонността ѝ да свежда материалистическия метод до набор от шаблонни общи фрази („икономическа структура“, „класови борби“), които според Цанев са недостатъчно пригодни при решаването на собственолитературни въпроси. Акт на „опростачване“ е и отхвърлянето на културните ценности от миналото „само за това, че те не са плод на пролетариата. Но пролетариатът още нищо ценно не е създал в областта на изкуството. Дълги години още той ще живее може би с художествените богатства, които човечеството е натрупало.“ Подкрепяйки своя възглед с цитат от Луначарски, Цанев саркастично забелязва: „Ние не се съмняваме, че ако това бе писал Луначарски у нас, гражданите Т. П-в и Г. Бакалов биха го дръпнали здравата за ухото. Какво значи „човешки гений“? — „Дребнобуржоазна интеллигентска бльсканица“! — Има само буржоазен гений (вече умиращ) и пролетарски. Нищо повече. Всички сложни въпроси за тия хора са ясни като ден. Всичко е решено изучено.“

Двадесет и девет годишният Цанев неслучайно се изказва така язвително за безвъпросната яснота, в която пребивават жреците на партийната критика. Заклеймили Яворов, дълбоко убедени в собствената си непогрешимост, те пак така безапелационно зачеркват от пролетарската литература и „новопътци“. „За такива поети или нищо не се пише, или само се псуват. . . Попитайте който щете работник, който се е интересувал от поезия: какви поети знае — и той няма да ви каже нищо повече от имената на Полянова и Смирненски (Каралийчев, Фурнаджиев и Разцветников едва ли ще се осмели да помене, тъй като Г. Бакалов вече сипва вряла вода върху корените на тяхната поезия).“

Този изповедно-автобиографичен, пронизан от гняв и болка упрек окончателно прояснява мотивите, поради които Цанев е цензурирал статията си. Отношението към Яворов прераства за четворката от литературноисторическа в дълбоко лична, съкровена тема. Политическият прагматизъм и притъпеният усет за художественост, които на времето са подтикнали автора на „Градушка“ и „На нивата“ да напусне социалистическото движение и да търси подкрепа в кръга „Мисъл“, остават в сила и две десетилетия по-късно. На свой ред днешният читател, установил развойнолитературната симетрия

между ситуацията на Яворов и на „новопътци“, спонтанно заключава: нищо ново на пролетарския литературен фронт. Разцеплението в „Нов път“ не ще да се е дължало единствено на порасналото самочувствие на младите сътрудници, както пише Цанев. Нито пък амбициите им са се изчерпвали с искането да се увеличи форматът на списанието и да им се предостави уреждането на литературния отдел, както ни уверява в „Наши дни“ Т. Павлов. Решаваща в сблъсъка с Бакалов е волята им да отстоят творческата си суверенност и избирателност, да се реализират преди всичко като поети, а не просто като „организатори“ и пропагандисти на партийната идея. Колкото до участието им в Яворовото чествуване, предприето „без съгласието и дори без знанието на другите пролетарско-културни работници“, то е само пореден жест на отграничаване от сектантския курс на партията.

А силата, с която този жест взривява наглед спокойната, дружески делова атмосфера в редакцията, показва как дълго са зрели и как тактично са били приглушавани конфликтните напрежения между Бакалов и четворката. Защото симптомите на антидогматична напрегнатост се проявяват далеч преди това — още в дебютните книги на септемврийските поети. Подкрепил безрезервно идейно-тематичната им насоченост (тя укрепва класовото съзнание на „работническата публика“), Бакалов на първо време не проявява особен интерес към техните светогледни и изразно-психологически особености. А те бележат явни отклонения от пролетарската естетическа нормативност. Последната изисква от твореца борческа настъпателност, душевна твърдост, непоклатами вяра в победата на пролетариата. Би ли издържал на подобно изискване деликатният, съзерцателен Разцветников? Изследователите свързват „двойническия комплекс“ в по-късното му творчество с оттеглянето от революционните борби след събитията от 1925 год. Единствен П. Велчев изрази в края на 70-те години „особено мнение“: оттеглянето е започнало доста по-рано, още в баладата „Удавници“. Потресен от кошмарите на септемврийската реалност, лирическият Аз вече търси убежище и просветление в нереалните светове на фантазно-въображаемото, приказничното. Следователно преломът в гражданското поведение на Разцветников е само външен признак на духовната му, светогледно-творческа еволюция. „Драматизмът на раздвоението между идеал и действителност, трагичното съзнание за обреченост, за безпомощност на хуманистичния порив са *зложени в генетичната структура на Разцветниковата личност* (к. а. — С. Б.), която се формира по време на Септемврийското въстание и непосредствено след него.“²⁹

²⁹ Велчев, П. Поглед върху поезията. С., 1979, 66—67.

За разлика от сб. „Жертвени кладни“, където нарушенията на нормативността стават видими при наличието на литературно-историческа дистанция, Ив. Мешков проникателно ги долавя в „Пролетен вятър“ още през 20-те год. Според него Фурнаджиевата лирика „е *настъпателна* не по кристализирани убеждения и осъзнати обществено-политически идеи, не по *класово-партийна организационна принадлежност (идейност)* на автора ѝ, но поради усета и чувството му на роден самобитен поет за творческата роля на стихията в обществото и в природата, и конкретно за съвременното пролетарско движение, в което той е почувствувал първозданните природни и народни „тъмни сили“. . . Стихията, трагическа, грандиозна, всичко увличаща със себе си, е самата съвременна общественост. . . , но дадена в *социално-космическа, а не в класово-икономическа и политическа перспектива*“³⁰ (к. а. — С. Б.). Мешков без съмнение е съзнавал, че Фурнаджиевата поетическа вселена, която не се поддава на критическо описание посредством клишета от типа „икономическа структура“ и „класови борби“, има свой художествено-идеологически мащаб и трудно се вмества в предначертаните от класовия миросглед духовни предели. В разсъжденията му е имплицитно и друго важно за нас положение. Посочвайки „индивидуалистичната“ форма на „Пролетен вятър“ („преобладава аз, мое; със субективни образи и др.“), критикът изтъква, че присъдата над кървавите събития е „в *подсъзнанието и интуицията*“ (к. а. — Ив. М.) на една дълбоко поетически метежна натура“. Ще рече — Фурнаджиев е чужд на нормативния рационалистичен възглед, според който поезията е длъжна да бъде „ясна, не мъглява, понятна, не усукана“.

Отклонения от нормативността са налице и в лирическата проза на А. Каралийчев с нейната „мека човечност и романтично-социална привързаност към бунтовното село“³¹. Когато Цанев споменава за тях в средата на 30-те год., Бакалов бърза да му напомни „факта на едно гнусно ренегатство, което отвлече г. Каралийчева от „черните братя“ с жилести ръце в лагера на техните палачи — тук тоя факт е предаден от г. Цанева като просто душевно движение, при което една от „струите в душата“ на г. Каралийчева изпъкнала повече от другите му душевни „струи“³². Ние, читателите, на свой ред си припомняме с днешна дата, че през 1934 год., когато пише тези редове, Бакалов вече е направил публична самокритика на сектантските си „погрешки“ в студията „Против меншевизма в литературоведението“. Въпреки благите теоретични заявления „погреш-

³⁰ Ив. Д. Пролетен вятър. — Нов път, 1925, кн. 11, 350—351.

³¹ Цанев, Г. Проблеми на днешната българска литература. — Философски преглед, 1934, кн. 5.

³² Бакалов, Г. Юда. Случайни бележки върху творчеството на Каралийчев. — РЛФ, бр. 154, 1934.

ките“ очевидно продължават да се множат. Също както в началото на века, когато е отхвърлил виталността на К.-Христовата лирика и Яворовите мъчителни „безсъници“, критикът, раздразнен, коментира сега и „меката човечност“ в разказите от сб. „Ръж“. Многообразието на „душевните струи“ е противоположно на борческата пролетарско-класова душевност. На същото основание е отхвърлен и сб. „Планински вечери“ от Разцветников: „новата философия“ на автора звучи плитко, от сбирката лъха „банален песимизъм“³³, който влиза в противоречие с призива „Изобразете героичното“. Колко пристрастни и недалновидни са Бакаловите съждения, става явно, когато ги съпоставим с едно днешно мнение за социалното битие на Разцветниковата поезия. През втората половина на 20-те години „всред определени кръгове на буржоазни литератори се лансира тезата за социално обновление на базата на виталистичната сила, започва да се култивира митологията на силната „природна“ личност. Така че лириката на Разцветников с елегичните си интонации съвсем не звучи официозно, а напротив.“³⁴

* * *

Документално-критическият разказ за разцеплението в „Нов път“ приближава към своя край. Опитвайки се да възстановя не толкова самото събитие, колкото неговия обществено-културен отзвук, аз нарочно се задържах върху премълчаваните или недоизречените моменти в литературнокритическите и мемоарни текстове, които го документират от 20-те години до днес.

Най-интригуващи са според мен статията на Г. Цанев „Неиндивидуалистическата“ интелигенция и Яворов“, оставена в забвение и автоцензурирана при повторната ѝ публикация след половин столетие, както и поредицата от статии и рецензии на Бакалов, в които с неотслабващо упорство се повтаря квалификацията „гньсно ренегатство“. Наставникът и вдъхновителят на септемврийските поети почти до самия край на живота си няма да им прости дързостното поведение и ще ги преследва подобно на ериния не само като граждани, а и като творци.

Защо обаче презумпцията за тяхната виновност остава в сила и в по-ново време, когато съдбата на „новопътци“ се интерпретира вече като драма, а не като *измяна* към пролетарско-класовите борби?

Така поставен, въпросът отключва цяла поредица от въпроси. Защо в трите издания на Бакаловите избрани произведения (1953

³³ Бакалов, Г. А. Разцветников. Планински вечери. — Нова литература, 1935, кн. 1.

³⁴ Вж. Неделчев, М. Бележки към: Разцветников, А. С. Събр. съчинения. Т. 1. С., 1981, с. 336.

— съст. Мих. Димитров, Ж. Натан, Анг. Тодоров, Ив. Руж и Ст. Бакалова; 1964 — съст. на т. 1 Ив. Руж, на т. 2 — Ж. Авджиев; 1973 — съст. Анг. Тодоров) липсва голяма част от текстовете, отнасящи се до конфликта в „Нов път“? И защо от статията „Литературата върху събитията“ са заличени тъкмо пасажите, изобличаващи гражданските и идейно-творческите позиции на четворката? Накратко — кого всъщност се стараят да оневинят издателите на Бакаловото критическо наследство — провинените септемврийски поети или техния неистов опонент, който в догматичната си праволинейност и оценъчен релативизъм издига китайска стена между пролетарската литературна традиция и собствените ѝ значими образци?

Въпросът е риторичен, биха казали някои. „Поправките“ безусловно са в полза на Бакалов. Други, по-уравновесените, вероятно ще потърсят не тъй еднозначни, исторически диференцирани решения. Самият факт на премълчаването или подправянето на Бакаловите текстове обаче не може да бъде качествен иначе освен като посягателство върху литературноисторическата ни памет. И ако тук ставаше дума предимно за неустойките на критика, то съвсем не е за да бъдат омаловажени приносите му. Поотделно взети, те са полуистини, в интерес на литературноисторическата истинност е да бъдат най-сетне равноправно съположени и съотнесени. Още повече, като имаме предвид, че периодиката от 20-те—30-те години, съхранявана в централните библиотечни фондове и подложена на разрушителните въздействия на времето, днес е достъпна вече само за специалистите. Така за широката читателска публика *драмата* на „новопътци“ постепенно се превръща в мъглява, изпразнена от конкретен смисъл фраза. И само тя ли?

От друга страна — блестящата статия в отговор на Бакалов, която младият Г. Цанев написва през размирната 1924 г. Половин столетие по-късно тази статия идва при нас, съвременниците, с изтръгнат полемичен живец, странно притихнала. Защо?

Съкращавайки я „на склоне лет“, критикът, изглежда, е съзнавал как еретично ще прозвучи тя в рецептивната ситуация на 70-те години. Poleмиката около Яворовото наследство изважда на показ принципните недостатъци на „единството правилния“ класово-партиен подход (политико-идеологическа обремененост, оценъчен релативизъм, нетърпимост към търсенето на алтернативни художествени решения), които днешният възприемател без усилие би разпознал в съвременните литературнокритически текстове. С една дума — излиза наяве приемствеността между съвременното естетическо доктринерство и догмите, които навремето са задържали органичния развой на пролетарско-революционната литература. А нейната трактовка — и пак по силата на единствено правилния подход, е еднозначно предначертана: конфликтните ситуации в периода

на 20-те—30-те години са обявени за табу (вж. дълголетното безмълвие около „кормиловския“ спор — и то по указание „отгоре“); критичните бележки по адрес на сектанството също са строго премерени и грижливо се цензурират. Ето защо Цанев, заплатил висока цена заради младежката си „необмислена постъпка“, предпочита да не рискува. И препечатва статията „Неиндивидуалистическата“ интелигенция и Яворов“ „в преразказ и цитати“.

Заклучен между пожълтелите страници на в. „Наши дни“, оригиналният ѝ текст ни връща към приказката за козите уши на цар Траян. Царевият бръснар, заплашен, че ще загуби живота си, ако огласи неудобната истина, я издумал над една яма. Подир време от ямата израсъл храст, от който пък едно овчарче си издялало свирка. Че като писнала свирката. . .

Никоя истина не остава скрита на тоя свят, гласи фолклорната поука. Твърде дълго съвременната литературна наука бе поставяна в положението на бръснаря, гласи поуката от това документално повествование. Време е стремлението ни към истинност и обективност да превъзмогне вразумителните нашепвания на автоцензурата.